

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2'373(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.1.1/01>**Азарова Л. Є.**

Вінницький національний технічний університет

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті звернено увагу на теоретичні засади розвитку української термінології, що складалася століттями; висвітлено її розвиток в історичному аспекті. Вказано на шляхи вдосконалення та впорядкування термінологічної системи української мови, яка є надзвичайно складною й важкою справою. Термінолексика посідає чільне місце в будь-якому словниковому складі розвиненої мови у зв'язку з тим, що вона постійно поповнюється новими одиницями та інтенсивно розвивається; репрезентує цілу систему понять окремої галузі знань, що пов'язані тематично, поняттєво та лексично. Доведено, що термінологічна лексика є складовою частиною мови та її багатством. Звернено увагу на те, що сучасна українська термінологія є важливою частиною усієї лексичної системи мови, яка містить цілу низку терміносистем різних галузей і служить для розв'язання наукових понять. Висловлено думку щодо необхідності утворення фахових термінологічних комісій при кожному міністерстві, відомстві, державній службі для забезпечення правильного вживання та оформлення нормативних документів; запровадження у вищих навчальних закладах спецкурсів із наукової термінології та термінознавства; перегляду термінологічних стандартів, затверджених раніше. Бажано також розрізняти спеціальну термінологію та професійну лексику. Згідно вимог до цієї категорії лексем висловлено думку, що термін має бути однозначним; тісно співвідноситися з певним поняттям; стилістично та емоційно нейтральним; відповідати словотвірним моделям; за своєю природою та функціями повинен бути загальнонавчальним. Було запропоновано визначення поняття «термін», а саме: «це слово або словосполучення, що означає об'єкт, який належить науці, техніці, мистецтву; має дефініцію; входить до словникового складу мови; підпорядковується граматичним законам мови і вживається в різних функціональних стилях».

Ключові слова: термінологічна система, терміни, теоретичні засади, українська наукова термінологія, термінознавство, системність.

Постановка проблеми. Термінологічна лексика відбиває досягнення й диференціацію сучасних наукових знань, відповідає рівню та інтенсивності науково-технічного прогресу, характерові виробничої, суспільно-культурної, політичної й економічної діяльності народу. Вона становить важливий компонент лексичного складу кожної розвиненої мови, яка є складною та багатогранною системою структурно-функціональних стилів. На думку багатьох дослідників терміносистем, досить часто лише звернення до самих фактів науки й техніки, зіставлення лінгвістичних даних із науково-технічними, вивчення причинних зв'язків між ними дозволяє дати вичерпне пояснення багатьом лінгвістичним процесам, які мають місце в термінології. «Термінологія є важливим сектором будь-якої мови, що тісно

пов'язаний із науковою, професійною діяльністю. Терміни кожної галузі науки, техніки, виробництва утворюють власні терміносистеми, які визначаються насамперед поняттєвими елементами професійного знання в їхньому відтворенні мовними засобами. Таким чином, мова є структурним елементом наукового знання. Як інструмент, за допомогою якого формуються наукові теорії, закони, принципи, положення, а також фіксуються результати науково-технічної творчості, термінологія є важливим складником науки й техніки» [7, с. 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі сучасного термінознавства присвячено велику кількість розвідок зарубіжних й українських науковців: В.Г.Гака, В.П.Даниленко, В.М.Лейчика, О.С.Герда, Л.А.Капана-

дзе, Т.Л. Канделакі, І.К. Білодіда, А.В. Крижанівської. У наукових працях українських дослідників Т.Р. Кияка, І.М. Кочан, Т.І. Панько, Д.С. Лотте розглянуто основні ознаки терміна; визначено відмінність його від загальноживаних слів. Структурно-семантичний принцип терміна досліджували О.С. Герд, О.В. Суперанська, Т.Л. Канделакі. Явище синонімії в термінології розглядали В.П. Даниленко, І.М. Кочан, О.І. Радченко, В.В. Турчин, С.В. Гриньов, Д.С. Лотте та ін. Термінологічну лексику в лексикографічних джерелах вивчали П.Ю. Гриценко, Л.О. Симоненко, В.В. Жайворонок, Л.М. Полюга, В.А. Широков та ін. Вивчення окремих галузевих терміносистем знаходимо в наукових працях вчених: Т.І. Панько, М.П. Годованой, І.А. Ярошевич, Л.В. Іващенко та ін. Особливості деривації термінів проаналізовано в дослідженнях К.Г. Городенської, Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської. Дефініцію терміна розглядали Т.Л. Канделакі, О.В. Суперанська, Н.В. Подольська, А.В. Крижанівська, Т.І. Панько, Л.О. Симоненко. Методологію, кодифікацію сучасної української термінології досліджував М.О. Вакуленко. «Нині більшість фахівців розглядають термінологію як самостійну науку про терміни, яка має власні методологічний апарат і метамову опису. (К. Варбертон, А. Кондаміне, М.Ф. Алефіренко, Т.Р. Кияк, О.М. Кримець)» [3, с. 6]. Отже, на сьогодні в теоретичному та прикладному аспектах термін досліджено достатньо повно як у вітчизняному, так і зарубіжному мовознавстві, але існує ще багато проблем у розбудові сучасної термінологічної науки. Актуальність статті зумовлено потребою опису сучасних динамічних тенденцій у термінологічних дослідженнях.

Постановка завдання. Метою розвідки є необхідність розкрити теоретичні засади розвитку української термінології; показати термінологію в її історичному розвитку; проаналізувати шляхи вдосконалення та впорядкування термінологічної системи, яка розвивається за законами спадковості і досягає максимальної точності і лаконічності кожного терміна.

Виклад основного матеріалу. «Комплексне дослідження фахової лексики є важливою науково-технічною проблемою, від успішного розв'язання якої істотно залежить ефективність міжнародних контактів держави та її місце у світовому розподілі праці. Нагальним завданням термінологічної ділянки в сучасних умовах стає створення національної термінологічної системи, а також забезпечення її неперервного і оперативного вдосконалення й адаптації до світових стандартів, що

зумовлюється необхідністю інтенсифікації міжнародних науково-технічних, виробничих і комерційних контактів. Таких властивостей національної терміносистеми можна досягти за умови, що сама термінологічна галузь задовольняє вимоги мобільності, масштабованості та інтеперабельності – тобто відповідає принципам відкритих систем. Звідси випливає й висновок щодо необхідності інформаційно-технологічної модернізації національної терміносистеми з урахуванням новітніх тенденцій і досягнень у світовій термінологічній галузі» [3, с. 2].

«Термінологія кожної окремої галузі засвідчує її досягнення на певному етапі історії народу – носія мови – і відображає перспективи подальшого прогресу. Українські науково-технічні терміни є надзвичайно важливими для зміцнення національної самосвідомості та ідентичності. Використання української мови в даних сферах є важливим фактором відродження національної культури та підтримки мовної рівноваги у світі. До того ж, українські термінологічні одиниці є частинами загальної системи міжнародної термінології та її стандартів, що дозволяє українським фахівцям брати участь у світових наукових та технічних проєктах, співпрацювати з іншими країнами та забезпечувати міжнародний обмін інформацією» [2, с. 2].

Основні етапи формування української термінології співвідносять із такими періодами розвитку науки про мову.

1) початок – 20-ті рр. XX ст. У зв'язку з утвердженням нових принципів у сфері освіти й культури активізується термінологічна робота науковців. Варто відзначити в цей період роботу Острозького культурно-освітнього центру (1580–1608), Київського культурно-освітнього центру; створення НТШ, організацію наукового видання «Записки Наукового товариства імені Шевченка» (1872), де друкували свої праці І. Франко, М. Грушевський, І. Горбачевський, Є. Озаркевич, І. Верхратський, Б. Грінченко, А. Кримський, І. Огієнко, В. Левицький. Вони розглядали принципи термінотворення; запропонували одностайну термінологію і номенклатуру; затвердили концептуальні положення термінологічної теорії;

2) 30-ті – початок 50-х рр. XX ст. – посилення цілеспрямованого впливу російської мови на українську в плані врегулювання процесів термінотворення і термінотворення; зміни в принципах кодифікації понять; підготовка академічних праць за редакцією Л. А. Булаховського;

3) кінець 50-х – початок 60-х рр. XX ст. – починає стрімко розвиватися діяльність науковців щодо

створення основних засад розвитку української термінології; з'являються кодифікаційні праці і монографії з лінгвістичної термінології. «Українська стала мовою законодавства, адміністрації, взагалі, усіх сфер суспільного, політичного життя України» [4, с. 83]. У третьому періоді було створено Інститут української наукової мови (ІУНМ);

4) 60–70-ті рр. XX ст. – розбудова й узгодження теоретичних засад творення української термінології, розвиток прикладної лінгвістики; відновлення науково-теоретичного видання «Мовознавство». Опубліковано близько 50 галузевих різнопрофільних словників. За словами відомого українського термінолога А. Вовка, українське мовознавство, зокрема термінологія, пережило «золоте десятиріччя»;

5) українська термінологія 1932–1990 років. Згорання політики українізації призвело до припинення розвитку української термінології і знищення національних кадрів, тому в 30-х роках з'являються поодинокі термінологічні словники: («Словник лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича та І. С. Олійника – 1985);

6) «90-ті роки XX ст. – початок XXI ст. – унормування науковцями галузевих термінологій; підготовка і видання нових перекладних, енциклопедично-довідкових, тлумачних, частотних термінологічних словників; становлення та розвиток української термінологіки» [8, с. 179].

Теоретичне осмислення основних підходів термінологічної розбудови української мови ґрунтується на таких підходах до мови.

1. «Кожна мова – це своєрідна система із своєю «родючістю» наявних у ній коренів. Останні поповнюються лише запозиченнями, а власне свої «обрастають» гніздами. Термінологічна робота передбачає вивчення продуктивності наявних у мові слів, їх здатності утворювати різні частини мови, семантичну розбудову на ґрунті свого ядерного значення формування словотвору «ланцюжків», що так важливо для стандартизації термінологічних систем.

2. Як становий хребет національної культури, національна мова повинна виконувати всі суспільні і культурні функції, бути мовою науки. Наука без термінології не існує, тому розбудова національних терміносистем і їхнє функціонування є підсумком наукового потенціалу націй.

3. Термін є елементом загальнолексичної системи, у якій він народився або якою засвоївся. Він стандартизується за частотою вживання в певній фаховій сфері. Спрацьовує зручність термінологічної моделі, словотворча гнучкість, умотивова-

ність як показник відповідності між внутрішньою формою і лексичним значенням терміна, обмеження багатозначності, евфонії.

4. Семантичне ядро кожної природно сформованої термінологічної системи становить невелику групу поняттєво об'єднаних лексем, які, з одного боку, традиційно використовуються на різних етапах розвитку суспільства, а з іншого – зазнають певної концептуальної семантизації. Терміни як мовне надбання – це не окремі слова, а лексеми і лексикалізовані словосполучення, семантика яких визначається місцем позначуваних понять у кожній з окремо взятих термінологічних систем. Відчутна і концептуальність у підході до термінотворення тих діячів, котрі розбудовували українську мову в напрямі її стильового розмаїття» [1, с. 163].

На сучасному етапі творення й функціонування українських терміносистем стоїть питання про чітку концептуальну засаду новацій: відповідність мови, доцільність запозичень, недопустимість подвійного калькування, що було властиве українським терміносистемам і різко негативно позначилося на них, а також – безпосереднє структурне калькування з урахуванням внутрішньомовної умотивованості. Що ж до усталених уже в мові термінів, то їх вихід на стандартизацію передбачає апробацію на функціональному рівні і фахово-лінгвістичний відбір. Особливої уваги заслуговує вивчення термінів у функціональній динаміці, тобто коли термін покидає свою мікросистему і починає вживатися в різних стильових варіантах загальнолітературної мови.

«Розвиток терміносистем – це надзвичайно важливий процес. Відбувається він не тільки завдяки засвоєнню нових термінів чи переосмислення старих, а й як результат концептуалізації своєрідного процесу взаємодії семантичних явищ мови і суспільно-політичних моделей життя нації на певному зрізі історичного розвитку» [1, с. 164].

Проблема національної термінології та номенклатури у всіх без винятку галузях науки відразу ж загострюється і вимагає свого кардинального розв'язання із становленням України як реальної, а не номінальної держави. Робота тут зараз проводиться у двох основних напрямках – створення термінологічних словників і розроблення державних стандартів на терміни. Однак знову, крім власне практичної роботи, виникає наболіле теоретичне питання: чи створені вже на даний момент основи української термінології і вироблені лінгвістичні принципи її формування, чи вони не створені і не вироблені або ж вироблені

на хибних методологічних засадах і потребують докорінної «ревізії».

Так, наприклад, автори деяких словників вирішили відмовитися від уже усталеної протягом останнього пів століття термінологічної практики і повернутися до методів 20-х років. Прагнучи зробити українську частину справді українською, вони наповнюють їх архаїчною лексикою науки та індивідуальними витворами окремих лексикографів кінця минулого – першої третини нашого століття, наприклад, ангина (рос.) – мигдалипя, жаба, лава, апендицит (рос.) – хробаковим, хробакозапал. Така позиція означатиме перехід української термінології на принципово відмінні від теперішніх засад творення і тим самим необхідність її повторення створюється знову, як і в 20-ті рр., майже з нуля. Однак, відродження національної термінології – це все-таки не механізм повернення до практики 20-х років. Упровадження нового терміну чи відроджування старого має відбуватися після детального вивчення їхньої мовної характеристики, щоб не нашкодити нормальному функціонуванню терміна.

Факт, що основи української термінології вже створені, вона вже реально існує, у переважній більшості термінологів не викликає сумніву. Проте безперечним є й інше: попереду ще багато роботи щодо перегляду існуючих терміносистем відповідно до норм української мови. Існують поки ще цілі галузі, майже зовсім не перекладені українською.

«Неодмінною умовою для створення бездоганної в мовному відношенні системи української термінології має бути наявність єдиної спеціальної лінгвістичної служби, яка б не просто стежила за дотриманням норм української мови, давала консультації та рекомендації з питань функціонування того чи іншого терміна в історії української мови, у її різних регіонах тощо, але й виконувала б роль мовного координаційного центру з функціями уніфікації використання того самого терміна в термінології явищ, як синонімія чи полісемія. Українська термінологія формувалася і продовжує формуватися, на жаль, в основному шляхом наслідування термінології інших мов. Показовий сам факт, що переважна більшість термінологічних словників, що з'явилися і з'являються в Україні – це словники перекладні. Поки самі фахівці у всіх галузях науки і виробництва не перейдуть на україномовний спосіб мислення, українська термінологія буде відставати від термінологій інших мов і не задовільняти суспільство» [1, с. 165].

Будь-яка терміносистема має позамовні і внутрішньомовні фактори. До позамовних належать національна наука, техніка, промисловий прогрес, а до внутрішньомовних – статус мови в суспільстві і ступінь розвиненості відповідних функціональних стилів. Багато явищ пов'язані з внутрішньою логікою розвитку лексичної системи, але й розвиток, способи номінали знаходяться в прямій залежності від змін у суспільному житті, від мовного бачення об'єктивного світу. Під час мовного дослідження термінології передусім враховуються суто лінгвістичні принципи системності, нормативності.

«Термінологія у своєму виникненні і поступовому збагаченні нерозривно пов'язана з процесом стильової диференціації літературної мови, зокрема з розвитком у ній таких структурно-функціональних стилів, як науковий, публіцистичний, офіційно-діловий» [5, с. 4].

Сучасне українське термінознавство – повноцінна, багатоаспектна галузь мовознавства, яка визначається рядом наукових, науково-практичних і науково-організаційних факторів. Воно має п'ять напрямів: лінгвістичні питання термінознавства, термінознавство окремих сучасних мов, історія формування, становлення окремих термінологій і діалектне термінознавство, термінознавство функціональних стилів. Ця класифікація ускладнюється такою обставиною: у кожному напрямі мають місце праці, неоднорідні за методикою наукового пошуку. У наш час простежуються основні напрями в методиці формування і вивчення термінології – лексикологічний, теоретично-лексикографічний, лексикографічний, прикладний.

Лексикологічний напрям з'ясовує сутність термінології, структурно-типологічний склад окремих терміносистем, співвідношення термінолексики і лексичної системи національної літературної мови, місце термінолексики в системі функціональних мовних стилів. У визначенні сутності терміна як одиниці мови включаються позамовні фактори, що характеризують термін як виразник наукових понять у широкому розумінні – понять науки, техніки та інших галузей спеціалізації сучасної дійсності. Внутрішньомовним фактором у визначенні терміна є визначення його як частини лексичної системи – складника природної загальнолітературної мови. Оскільки термін сприяє виконанню пізнавально-інформативної функції мови, він повинен мати чітке визначення і бути вмотивовано сконструйованим. «Термін визначається як одиниця мови, покликана висловлю-

вати поняття науки, техніки та інших спеціальних галузей, яка є невід'ємною частиною лексичної системи природної мови, що сприяє виконанню її пізнавально-інформативної функції, пов'язаної з фіксуванням і збереженням нагромаджених людством знань» [6, с. 137]. «Таке положення терміна в мовній системі зумовлює певні вимоги до нього: термін повинен мати чітке визначення, має бути мотивовано побудований з огляду на структурні особливості мови. При цьому в термінологіці необхідно розрізняти власне термін і номенклатурне найменування, оскільки обидва типи спеціальних назв входять до компетенції якоїсь галузі знань. Термінологія перш за все пов'язана із системою понять даної науки, номенклатура ж лише стикає її об'єкти» [5, с. 8].

Термінологіка вивчається у зв'язку із системою загальнолітературної мови як у стані синхронії, так і в плані діахронії, у діалектному контексті. Вивчають не тільки вживання термінологічних слів у прямому значенні, але й їхнє використання у складі образів, у тому числі й метафоричних. Поліфункціональний підхід до терміна не випадковий. Він зумовлюється надзвичайно важливою для розвитку мов особливістю термінологічної лексики.

Набирає сили й такий методичний напрям дослідження термінології, як теорія лексикографії. Вона створюється паралельно з роботою над термінологічними словниками. Накреслюються два плани таких досліджень: теорія розробки термінології в загальномовному словнику з метою збереження оптимального співвідношення загальнолітературної і термінологічної лексики та розроблення принципів укладання термінологічних словників.

Теоретична та практична діяльність у галузі термінології в Україні проводиться під керівництвом Комітету наукової термінології АН України, до складу якого входять провідні діячі науки, представники вищої школи, видавництв; є робоча група спеціалістів-мовознавців.

У сучасному українському термінознавстві розроблені основні принципи створення термінологічних систем із різних галузей, які відповідають потребам суспільства, нормам літературної мови. Сформульовані у працях провідних українських мовознавців, у першу чергу акад. І. К. Білодіда, вихідні теоретичні положення і практичні рекомендації спеціалістам, які займаються нормалізацією галузевих українських терміносистем,

загалом зводяться до того, що наукова термінологія є основним аспектом існування системи наукових понять у пізнанні людиною світу.

Зусиллями великого загону вчених різних спеціальностей протягом останніх 20-ти років було створено ряд термінологічних, так і тлумачно-довідкових словників, у яких зафіксовано термінологію різних розвинених галузей промисловості, сільського господарства, науки.

«Дослідження сучасної української термінологічної лексики ґрунтується на розумінні термінології як підсистеми всередині загальної лексичної системи мови. Термінологічна підсистема складається з багатьох мікросистем, організованих за тематичними ознаками. Складна градація термінології пов'язана з тим, що внутрішньомовні лексичні зв'язки координуються необхідним для термінології зв'язком понять – спеціальних реалій. Подвійну природу має термін-слово як складник термінологічної системи: термін є не тільки елементом системи лексики, він є елементом системи наукових понять. Цим обумовлена його точна співвіднесеність із спеціальною реалією, його однозначність, системна віднесеність до інших термінів, уніфіковане вживання всередині певної галузевої термінології» [1, с. 167].

Висновки. Отже, під час опрацювання сучасної термінології використовують досягнення, наявні в арсеналі сучасного мовознавства; визначають методологічні основи нормалізації й уніфікації наукової термінології та її лексико-граматичної структури. Проведена практична робота підтвердила теоретичні положення українського термінознавства: термінологія української мови постійно збагачується і вдосконалюється, розвиваючись разом із загальнонаціональною мовою як її складова частина. Проводиться серйозна розробка теоретичних і прикладних проблем сучасного термінознавства: створюється теоретичне обґрунтування дослідження терміносистеми української мови у її зв'язках з європейською терміносистемою, здійснюються теоретико-методичні розробки, які спрямовують у потрібне русло діяльність щодо уніфікації, впорядкування та інтеграції української терміносистеми. Дослідження теоретичних засад розвитку української термінології має важливе значення як у загально-теоретичному, так і структурно-математичному аспектах мови. Це дасть змогу впорядкувати, кодифікувати, стандартизувати термінологію для розбудови сучасної науки і освіти.

Список літератури:

1. Азарова Л.Є. Термінологія та її сучасний стан розвитку. Типологія мовних значень у діяхронічному і зіставному аспектах. Зб. наук. пр. Донецького держ. ун-ту. 1999. Вип. 2. С. 163–168.
2. Азарова Л.Є. Немировська Д.О. Науково-технічні терміни в українській мові. ЛІ Всеукраїнська науково-технічна конференція підрозділів Вінницького національного технічного університету. Вінниця. 2023. URL: <https://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/36694>
3. Вакуленко М.О. Синтез дескриптивного та прескриптивного підходів у сучасній кодифікації українського наукового термінолексикону: автореф. дис. на здобуття докт. філол. наук: 10.02.21. Київ. 2020. 31 с.
4. Панченко С.В. Термінологія в її історичному розвитку. Вісник держ. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». 2000. № 402. С. 82–84.
5. Перебийніс В.С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики. Мовознавство. 1974. № 4. С. 3–10.
6. Родзевич Н.С. Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики слов'янських і західноєвропейських мовах. В.зб.: Дослідження в лексикології та лексикографії. АН УРСР. К.: 1965. 137 с.
7. Томіленко Л.М. Термінологічна лексика в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови: монографія. Івано-Франківськ. Фоліант. 2015. 160 с.
8. Циганок Г.М. Етапи формування української лінгвістичної термінології XX – початку XXI століття. Система і структура східнослов'янських мов. 2017. Вип. 12. С. 175–183.

Azarova L. Ye. THEORETICAL BASIS OF THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN TERMINOLOGY

The article draws attention to the theoretical foundations of the development of Ukrainian terminology, which has been evolving for centuries; its development in the historical aspect is highlighted. The ways to improve and organize the terminological system of the Ukrainian language, which is an extremely complex and difficult task, are indicated. Terminology occupies a prominent place in any vocabulary of a developed language due to the fact that it is constantly replenished with new units and is developing intensively; it represents a whole system of concepts of a separate field of knowledge that are related thematically, conceptually and lexically. It is proved that terminological vocabulary is an integral part of the language and its richness. It is emphasized that modern Ukrainian terminology is an important part of the entire lexical system of the language, which contains a number of terminology systems of various fields and serves to solve scientific concepts. The author suggests the need to establish professional terminology commissions at each ministry, agency, and civil service to ensure the correct use and execution of regulatory documents; to introduce special courses in scientific terminology and terminology in higher education institutions; and to revise terminology standards approved earlier. It is also desirable to distinguish between special terminology and professional vocabulary. According to the requirements for this category of lexemes, it was suggested that the term should be unambiguous; closely correlated with a certain concept; stylistically and emotionally neutral; correspond to word-formation models; and by its nature and functions should be generally used. A definition of the term “term” was proposed, namely: “it is a word or phrase that means an object that belongs to science, technology, art; has a definition; is part of the vocabulary of the language; is subject to the grammatical laws of the language and is used in different functional styles”.

Key words: terminological system, terms, theoretical foundations, Ukrainian scientific terminology, terminology, systematicity.